

„Milyen fénybe? — Semmilyen fénybe.”

FÜST MILÁN: EMLÉKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK

I.

(A cím: nem túlzó véglegesség. Az alcím — látszólag a tárgy —: az sem ürügy. Természetesen épp e két magunk-végpontja marad éléretlen: sem „egy könyv” ismertetését nem adhatjuk, se egy pálya összegértékelését. Talán az emlékezések és tanulmányok költő-írójának is ez felelne meg a leginkább, amit szerény benső lehetőségünk szab: mit jelent, itt s most, ő „nekünk”. Erről töredék ez az írás.)

A valós alkalom, az alkalom konkrétuma nem „jelenti túl magát” Füst Milánnak, s így — lélek tana! — háritást sem kell túlszenvednie: hogy valamely végszó, az íróé, történetesen műveinek x-y országbéli összegyűjtött kötetéhez *előszónak* készült, semmiben nem akadályozza a témakibontást. Nekem, ha az iménti zárójel engedélye szerint ekképp szólnom szabad, ennek a rövid, alig két lapnyi munkának — *Önéletrajzom a francia, Gallimard-féle kiadás elébe*; 1957. október — a majdnem befejező motívuma: írói életem része. Miről szól e kis darab, az önéletrajz-előszó? A színeiről. Azokról a színekről, s e színek teréről, tereiről, melyek előfordulnak felépítésében. Mert nem okvetlenül a tárgyában jönnek elő e mindenek-feletti-dolgok; az önéletrajz maga: lehetne annyi is, amennyi mind e rövid forgatag s ellényegülés és visszazuhanás után, csillag választójele alatt áll: „Születtem 1888-ban. Sok hanyattatás után tanár lettem és író. Jelenleg tíz év óta az egyetemen vagyok tanár. Nagyon sokat dolgoztam, megéltem jó néhány életveszélyt is, és most már fáradt vagyok. És ennyi az életrajzom.” Mit élt meg, mi lehetett életveszélye, mitől fáradt, mi a fáradtsága, mi az élete — annak az embernek, aki így tudja összefoglalni ezt, ennyiből is kiderül... nemcsak tárgya, de módja is, és a tömörség: a máskülönbni nagy terjedelmek igazolása.

Ennek a váltóegységnek Füst Milán különös kiemelkedésű, nagy mestere irodalmunkban. Gondoljunk csak a költeményes kötetére! Mily leszorított válogatás. Ám hogy ez a — megismétlem — leszorítás milyen eredetű (is lehet), rokonai hol keresendők, megvilágította nekem, s nem bukunk ki a képből, hiszen napfény-visszaverődésekről van szó, rátérünk mindjárt, ebben az önéletírásban, megsejdtette bennem Ottlik Géza besorolhatatlan novellája, a *Minden megvan*: avval, ahogy a városába, gyerekkora elbűvölte-színhelyeire idegenkedve visszatérő öreg-felnőtt művész eleinte semmit se lel, majd egy váratlan szög, a leguggolás jóvoltából látni kezdi megint „a világot”, a kapualjakat, köveiket stb., „úgy, ahogy mindez volt”; a látószög számít, utoljára ismétlem: a leszorítás. Mármost, hogy a visszafogottságnak ebből a célszerű-pontosából mikor és mit enged elő az író, mai korunkban, mikor mesterségünk pótolhatatlan szuverenitás-értékeit keressük, s mikor ezeket — nem ráadás-ként! — *fel-mutatnunk* kell, ez a példa, a Füst Miláné, egyedülállóan, s így szintén besorolhatatlanul, becses. A kis önéletírás — mely, s ezért elemez-

zük, magában hordozza Füst Milán ilybéli kvintesszenciáját, s hivatásterepünk nemes, földközeli igazolását, fontosságának valami átderengetését, erőszakoskodás nélkül! — nagyjából ugyanolyan összefoglalóval indul, amelyet maga mögé biggyeszt. Ez így hangzik: „Nem vadásztam Dél-Amerikában, továbbá: sajnos, nem csábítottam el férjétől Lilian Mayforth világhírű filmszínésznőt...” A megfogalmazás, figyeljük meg, ravaszul amatőrösködő! Ahogy Füst Milán egész prózafordulat-világában ott ez az összetévesztő: félig csak úgy odasandítólag, előidézőileg, előadóilag mondja a magáét, s teszi ezt akképp, hogy mintha a legtestközelebb formájában, a párbeszédes lehetőségében tenne eleget „a lélek” igényeinek, mutatván, hogy gyarló köznapi énünk nélkül e „magasabb” dolgok nem létezhetnek; holott ő e dolgokat, miközben „a gyarlóbb résznek örömet” viszafogott bölcsellel biztosította mindenkor, e magasabbnak soroltakat, nem túlzunk, messze magasabbaknak hitte. Régi hitünket próbáljuk paraszánál melengetni most.

Tehát ő hamar benne van a közepében, s ez mintegy az írás fizikai valójának érzékeltetése; aki begyűjtötte már azt az igen egyszerű tapasztalatot, hogy az élet hagyományos, leghagyományosabb epikája, a különféle együttléteké, kínálja a legfondorlatosabb lehetőségeket — épp őszinte cselekvésmódjaink nyilvánulásai révén! — a formabontásra, az újításra, a még-sosem-voltakra, tudja az ilyen olvasó, hogy az istenek kegyelmével jár az azonnal-velejeig-formáskodó, vagyis, formaiasságokra nem adó cselekvőszellem. Legyen bár mívelésmikéntje látszólag abszurdum, vagy merő szokatlanság, vagy móka-látszat. Hát ilyen ez a folytatás is, a méltó kezdet után: „...nem voltam kalózhajó kapitánya sem, de foglya sem — a munka foglya voltam...” Most egyszeriben az élet folytatódásának pillanatánál vagyunk, különféle „figurációk” után; tehát mégiscsak ez történik, fenyegetően vagy felsőbbsegesen, bármit büszkélkedjen is megnyilvánulási mikéntünk. Az író, akárhogy csúri-csavarja a virtuozitást, hajszolja vagy veti vissza az „érdekességet”: ha valódi hatást — igen, hatást! — akar tenni, ha külszínileg is el akar valamit érni, nem kerülheti meg ennek a gonosz, de minősítő szorosnak a szirt-és-hullám-szűkútját: a munkáét. S Füst Milán joggal mondhatja, függetlenül attól, hogy hitellel is: joggal érheti el hatását, ha egyszer rájött, hogy ez a „lényege” annak: „...a szürke pokol” foglya...! Erre viszsztatérünk, ez a szín! De hogy: „Ennélfogva életrajzom nincs is, csak munkarajzom van.”

Mivel ez kommentárt nem kíván már, említsük gyorsan csak ezt: az egyik szín, a szürke, de nem akárhogy. A pokol jelzőjeként. A szürke pokol, a munka foglya. Mármint bármint sajnáljuk is önmagunk ebbéli pokol-részesét, a napok iparának végzőjét stb., vagy másokba kivetítve, szánalmunkban — magunk hívságos üdítésére — mérjük fel, segítővágy jegyében, másokat így — ó! —, mindez esetlegesség marad. Füst Milán életműve, s nem vagyunk külszínrajongók ezzel, másképp hitelesíti a munka „emésztő becsületét”, mintha magunkról, társainkról mondanánk csak bármi efféle telitalálatot is akár. Még egyszer álljon itt: a szürke pokol.

De hát az imént hibáztunk is: nem egyszerűen foglya volt e szürke pokolnak, hanem „legaljáé” volt, ennek legaljáé, annak foglya volt ő. Ez a minősítés a minősíthetetlenséget hivatott érzékeltetni. De nem lehet szó sok részletezésről, gyengítené a hatást az összefoglalás fogalmi felbontása. Ennélfogva máris ott vagyunk vele csak úgy valahol, amiképpen mi is szoktunk járni

nem túl népszerű, nem túl sétahely-divatos utcáinkat... hadd ne soroljuk, Füst Milán bizonyára rútabbakat ismert; s kiderül ez ebből itt: megint, a folytatást is a közepére ugorva tudja kezdeni. Mindenfajta külső szuper-emberség adományai nélkül — mármint írói jegyeire értem én ezt; nem a világ vakmereses tájairól összeszedett, megküzdött, kiügyintett stb. cselekménnyel, de még igazi extravaganciáknak, exkluzivitásoknak, equatorialitásoknak is a híján! — odatoppan, körbepásztázza terepét: mi az, amivel...?! És uralkodik rajta bánatával. Így söpör bele ebbe minket, még csak köpeny-mozdulattal-se, rítus nélkül, bármi eredet jegyében: „Tegnapelőtt, vagyis tizenöt évvel ezelőtt...” Ez az elvi fogalmazás után következik rögtön! A kis jelenet; akár ha veled vagy velem történne itt s most, mondom megint...! „... elmentem egyszer a szegények utcájában... oda, ahol fiatalságomat töltöttem mint újságárus gyerek és egyéb efféle.” Megint elfeledtünk „neki” valamit, mert azért csak van itt „köpeny”, nézzük; legföljebb úgy elemésztí hamuvá e köpeny látszatos lényegét ő magával az írással, hogy...! Ez így történik: „Igen elegáns voltam: hatalmas, hódprémes bunda volt rajtam és hatalmas perzsasapka, fekete püspöki süveghez hasonló”. Mit e részletek? A bőség gazdagsága, mit meg sem vet, mindenkor adva nála — mint lehetőség. S nem töpreng külön elvetésen, megvetésen, fontosságon, mellékességen — használja, nagy döntéssjoggal, az eredet művészlétével, amikor a dologhoz szűkségeltetik. Most megint az időponthoz vált vissza; ezek az ornátus-elemek csak ennyiben voltak lényegesek: „Kora délutáni idő volt...” És itt jön a feledhetlenség motívuma. Természetes, hogy az „elemi művészi önösség” jele szerint épp ez lesz majd számunkra is örök-élő, örök-nyugtalanító, a kifejezésben már, a magunk léthasonlataként, ami őt ott érzékletesen megragadta. Egyéb-ként ez az érzékletesség-önösség a drámák Füst Milánjának is elemi sajátja. S mily üdvre! Íme, itt: „... valami csodálatos rőt fény borította be ezt a szegénynegyedet, amely világitásról ma se tudom, honnan eredt, hogy vajon mitől pirulhatott ennyire ez a zsúfolt tömkeleg, hiszen, mondom, még távol volt az alkonyat.” A tér tömege — hogy a létezési hely mintegy kirekesztőlegesen megtelik —, a szín festőeleme, ahogy emberjellegűvé kezd alakulni: megannyi írásjel a falon, bár még nem maguk a betűk. Jönnek ezek is, így közelítődnek — mert a „betű” itt, forma szerint is, a betűn túli értelem lesz: „Lehet, hogy a falak így akarták üdvözölni régi gyermeküket.” Megszólal, a „visszafogott” Füst Milánra, bizony, oly jellemzően, egy mély-fájdalmú, egyszerű hang. A színre körülményesnek is mondható, eszközös stílus szívtája: ily rétegzett. S akkor, a részletezése ugyanennek: „S az üzleteket amerikanizált nyomor öntötte el...” Tehát: a realizmus, ha úgy akarjuk. Tovább: „...óriási cégtáblák támadtak itt apró, kis üzleteken, s ezeken mindenféle kedélyeskedő felírás volt olvasható.” Van idő, van mód tehát, kitérőkre is, illusztrációkra mintegy: „Mondjuk, ilyesmi: Schützmann József szatócs például ilyeneket íratott megajánlott portékái alá: — Jöjjön Schücihez vásárolni, meglátja, jól fog járni.”

S most akkor ne feledjük: válogatott művek külföldi kiadása elé írt „hang” ez. Milyen szuverenitás hangja! Továbbá, vagy — Füst Milán jelenlétyének elemzéséhez mintha adalék lenne —, inkább ráépítés alapja, tehát előzmény: hogy mind ily matériákat írónk merőben alkalmasnak tart a „legfontosabbak” kifejezésére. Azért, mert ezek a bizonyos megfoghatatlanságok, melyektől, csalfa képzetünkkel, oly sokat várunk, „mindössze is” itt vannak az életünknek ama régióban, ahol...

... ahol efféle rőt fények egykor a szegény kiszolgáltatottságunkra tűztek. Folytatódik pedig ekképp: „Megálltam az egykori, jól ismert ház kapuja előtt, azt is hosszan megbámultam, aztán bementem udvarába, és ott álldo-gáltam vagy két óra hosszat.” Gondoljuk meg, milyen szent, tiszta túlzás — vagy ha igazság, hát még amúgyabb-való! —: két óra hosszat! S a világ, ami körülvette: nem az ottliki megbékélés-reménytelen-remény, hanem ez: „Az udvarra a szegénységnek ugyanaz a félhalott, tompa csendje borult, mint va-lamikor, s a foszladozó lábtörlőkön csudák csudája ugyanaz a fajta macska-féle üldögélt álmosan, mint réges-régen valamikor. Ezek fehér-fekete-tarka macskák voltak akkor is, most is, homlokukon hegyes, fehér függönyöcské-vel a bal szemük fölött.” A roppant általános, a lehengető, elkábító, fel-lebbezhetetlen sápadat-rémség mellett: ily esetleg részletek megint! S mintha játszana velünk, de nem, figyelmünkkel ő ezt nem teheti. Hanem médium! S ezt sugallja neki, látványként, valami oly világ-erő, aminek odaadta ittlét-életét, s ez hű realitása. Mondja, amit révületként nagyon józanul észlel. És ami lényegének egészét „célra tartja”. Amúgy „régi ösmerősei” voltak ezek a macskák stb. És „a vasak... épp olyan rozsdásak voltak, mint valaha, s a fel-járat éppoly reménytelen, mint egykor”.

Ennyi az előkészítés.

Hirtelen megszólal egy tényleges hang, s persze, az övé, aki mindezt fel-vezette számunkra. Mit is mond? Ezt, s azt hisszük, a „végső lényeket”. De hát úgy hangzik ez! Íme: „— Hogy volt ez lehetséges vajon, hogy valaki ebből a vörhenyes szomorúságból és tompa reménytelenségből mégiscsak fel tudott vergődni valahova? — kérdeztem magamtól. — Micsoda erőfeszítés kellett eh-hez...” S a legváratlanabbul csap le: „...nemde!” Nem kérdőjellel, ha-nem így, felkiáltóval. S a bizonyosság, az önmeghatározás cáfolhatatlanja — látszólag — evvel. Mert dehogy, dehogy. A csálhatatlanul végső eredmények is oly csüggesztőek. Jóllehet az áruk: elég nagy! Ugyanis: „A szürke poklok legmélyét kellett ehhez megjárnia nyilván...” Nyilván, ó, isten! „... mert másképp nem lehet”.

Ez a kis szabatoskodás, mint a legszükségesebb eszköz... hiszen majd-nem „egyenesben” mondja a maga kimondhatatlanját, akkor mégis kénytelen valami megközelítési módot elfogadni, „ahogy” mondja. És ez a „nemde”, a „nyilván” stb. Ez a „mégiscsak”. S az eszközök egyike: ez a minimális ismét-lés, a pokollal. Vagy a „tompá” szó. A macskákkal — ha itt nem is — pá-rosképzetben tudott „vörhenyes”. Meg aztán: e szín kiemelése ön maga! Is-métlődés folytatja ezt azonnal: „Ezt gondoltam.” A drámaíró jelenetezése. Amiképpen költésztéből levezethető a drámaíró ilyen „modora”. Vagy: ahogy az elemek oda-vissza verődnek. Mint oly valakinél, aki „végig” ugyanabban a térben élt, bár ennek roppant távlatai látszottak. E *látszikot* ő itt azonban nem akarja ismerni.

Így kerül életmű-térbe a csekélynek feltűnhető emlék. Dehogy csekély. Mert — a csillaggal elválasztott konkrétumos élettényegbefogás előtt — most csap fel a mű, azzal, hogy lesújt önmagára, lesújt magára az, aki írja: „De aztán azt is megkérdeztem magamtól, hogy hát hova is emelkedik az ilyen? A fénybe?” A fény, a fény... mely igen kétféle képzetű. A vöröses, a fala-kon... egykor s ma... tűnhetetlenül. És a közfogalom-szerű. Hogy, ugye, „fény” az, a sötétől elváló közeg, ahol megérkezetten leledzenek az erre ki-

választottak... vagy akik odáig küzdöttek magukat lehetetleneik ellenére. A választ ismerjük. Oly szépen tagolódik, a drámaszemélyi közbeiktatással ez is:

„— Milyen fénybe? — feleltem magamnak azonnal. — Semmilyen fénybe.”

Amióta ezt olvastam, megtaláltam a magam „járkálásaihoz” a vezérfényt. Több, mint fonal; mert egész felület. És maga a semmi az, mert letűnik a kopottasság tűzfalairól, melyek mégis felületek, hadd ismételjem a szót, a „lát-szikra-való” szem úgy időzhet rajtuk, hogy mintha egész birtokai volnának. Hol, hol? Semmiféle fényben; a semmifélében.

II.

Ugyanígy megjegyeztem — ha néha feledkezéssel is — azt a dolgot innen tőle, aminek cím szerinti előfordulása ez: *A fotográfusok démonairól*. Vannak nekem különféle „fotográfus” barátaim: s össze is vesznének egymással a „komponenseik”, ha nagyon szembe-kerítik őket. Tehát sokféle fotográfiát vélek s merészelek ismerni lelkem színpadán, még az igaz dolgoknak fenntartott deszkákon is, ahol nem okvetlenül közönség előtt játszathatom a pedig-oly-senkinke-se-ártó cselekményt. S mégis, e különbözőségek ellenére, Füst Milán annyira összefogja, egyberántja, ami közös lehet, s ami „a lényeg”. Szó szerint itt meg nem idézem az oly elbeszélőileg kitárt történetet, inkább, hogy miről is van. Fotográfus barátja meghívta őt, nézze meg műterme falán a rejtelem-szép „démonokat”, e nőket, akik stb. Mármost erre néki a következő felelet jutott az eszébe; s nemcsak mint „szegény öregúr”, mondta, azt hihetjük, az igazat: hogy ő ismert egy nagyon „szigorú, kicsi lány”-t, három év körülit, Ninó volt a neve, és ily rejtélyes-szép volt. Egyre faggatták, sötét és „zord” lényre, arca mit rejt, s miért, hogy egy-egy alkalommal még a szokásosnál is „olyanabb”. Végre kiderítették gondolatainak titkát: arra gondol ő, hogy „szalámi”. Erre gondol magában. S Füst Milán azt mondja: így van ő a fotográfusok démonaival is. Mert az égi-földi dolgok tükrözetei helyett, mik is rajtuk látszanak, azt gondolják ők, hogy autó, ingyen ruha, habtorta, időöltés könnyedsége etc. Vagy hasonló, ahogy a „szegény öregúr” sorolja. Vagy, más korokban, más egyebek e gondolatok. Az imént is a látszás visszfénye, itt is, másképp. Aztán az írói munkáról hirtelen egy ilyen metszet, alig arrébb: „Írónak lenni nem foglalkozás, még csak nem is hivatás, hanem életmód... Hogy az írók világa az egyik világ, az élelmes embereké a másik, s az írónak e másikhoz sohase lehet semmi köze”. Még én magam is ezt tanultam az ötvenes-hatvanas évek fordulója előtt mestereimtől, s nyilván ma sem mondhatnék mást. Füst Milán hetvenkét év tapasztalatával, és a nullától a megszámlálhatatlanig terjedő e-földi évsor jelleg-jegyében mondta ezt 1960 áprilisában. Nem érvényes-e valami mód ma is az ily megnyilvánulás, történetesen szülői a kis eszmefuttatásban — *Mit tesz az írónak lenni?* —: „Ez író? — kérdezték egyesek megvetőn. — Hogyhogy író? Az író itt Pekár Gyula...” A nevek helyettesíthetőek. „...ő csak szeretne író lenni...” Mármost mindezt azzal „a-másik-világhoz-nem-tartozunk” végérvényességgel mondja Füst Milán. Van „az” írói létnek, szakmának — ami, olvastuk: életmód — néhány oly kíváncsi-kvalitása, hogy országhatárokat aligha ismer.

S nappalok-éjek eszerint váltakoznak az „íróembernek”. Mert: „van az úgy is”, írja erről az alkatról, „hogy némelyik permanensen annak él, hogy ő író, ami annyit jelent, hogy se éjjele, se nappala tőle, vagyis majd megszakad már a figyelemtől, mert mindent meg akar jegyezni magának... mindenekfelett azt, amit gondol és érez, épp ezért állandóan készenlétben kell lennie... az ilyesmi pedig állandó munkát, szünet nélküli fáradságot jelent amely egyese-knél annyira elhatalmasodik... hogy ennek az örökös munkának... foly-tonos figyelemnek... a betegeivé lesznek”. Megkérdezi, s ezek mind örök-dol-gok, és szinte mulatunk rajta, hogy valami világképlet mennyire nem bír vál-tozni, ebben már-már vigasz van: „...kérdzem én: maradhat-e ilyen em-bernek elég ideje és energiája még ahhoz is, hogy a világban való érvénye-sülésével törődjön, hogy igyekezzen ügyesen elhelyezkedni benne, s mindent a minél nagyobb anyagi boldogulás végett tegyen?” Jó ilyesmit, bármi fogal-mazásban, újra-olvashatni; de ami ennek általánosa: hogy Füst Milán nem rest az alapkérdésekkel a legérthetőbben bíbelődni, sőt, hogy írói alap-álta-lános-önmagát ennyire nem hazudtolja meg...! Hogy szinte a legszívesebben ezt teszi! S nagy tanulmányaiban, szak-kérdésekből is ilyenekhez bukkan elő. Ez írásainak stilizált üdeség-hatása.

Az írói munka körülményeiről is végérvényes „szórakoztatósággal” tud szólni; plasztikus jeleneteket ismert, mert nem tagadta el önmaga előtt, hogy e majdnem „utcai” szcénák vezetői felismeréseihez, avagy ennél külön hely-színeken ne is várjuk, hogy lényeges dolgokra bukkanunk; legföljebb akkor ezt valami alakban a lakásunkba kell vinnünk. Ekképp volt ő egy darab írá-sával, azaz közben. Sietnie kellett, egyetlen éjszaka alatt el akart készülni a negyedik felvonással. De közbeszólt a gyökérhártya! S fogorvoshoz kellett in-dulnia „vele” nyomban. Az utcán remek jelenet: hideg vizet kortyol, öblítő-leg, a fájó „gyökérhártyára”, de egy kapatos társaság ivótestvérnek hiszi őt, ahogy köpköd. „Nézd a bűdöst, hogy iszik még most is.” Ő azonban, a fog-orvost otthon nem találván, „mint valami hűséges agronómus”, többször is végiglöcsölte „az akkori éjszakai bűnök földjét...” Volt ugyanis a Dohány utca és a Körút sarkán egy konflisállomás, „ahol a földből... csó sarjadt”, s ő innen vett vizet mindegyre. Hajnali fél ötkor megjött a fogorvos — és ki-húzta a fogat. Reggel már tanítani is mehetett. Ám amit elhallgattunk itt: hogy mindez azután történt csak — a nagy „muszáj” ellenére —, ahogy ő három órára, otthoni öblítés-köpés-sorozatokat, nagy kitartás aprómódolása után, megírta „e csodálatos negyedik felvonás”-t. S most, hogy erre visszaem-lékezik, azt gondolja: „Ő, szép hősi korom, hova tűntél, hova tűntél.” És még itt nincs vége a dolognak.

A lényeg most következik, megint a Füst Milánt jellemző szerkezeti ta-golás szerves célszerűségével — ahol is az „ihletettség” tényezője ugyanarról a töről fakad, mint a „tudatosság”. Szó sincs róla, hogy „átkozott” öregkorá-ban visszasírná „átkozott” fiatalságát. Mégis, mi minden múlt el! Fogai nin-csenek — hiába vágyna gyökérhártyalobra. S a Körút bűnös világában mint járhatna, vénemberként! Aztán: be kell érnie azzal, amiye van. Azaz: „Nincs... olyan konyhám, ahol remekművet írhatnék” — mint abban az átok sze-gényidőben —, „sem olyan csűröm a fűrtös-poloskákkal, ahol az ihlet csillagai szállnának rám...” — figyeljük meg, a konkrétumokat Füst Milán mint ere-dendő, megfellebbezhetetlen mellékességeket közli, s attól mellékesek, hogy valami általánosabb felé rohan át rajtuk, de úgy eredendők, hogy hatásuk

nem múlik el, mint kísértet, rántja magával, vonzza további mondataival, mondata további részével az előkészítő anyagot, melytől — egyszerű a következtetés! — ő maga sem szabadulhat. A vörhenyes fényből van az ő „palástja”, amiben szegény ifjúsága színhelyén megáll. S a két óra idő azokból a reménytelen-végtelen időkből töredék. A csillagok...! S nem véletlenül volt Gelléri Andor Endre oly rajongott-kedves-nagy írója. A kései kesernyesség valami olyat igazol, ami korábban is sajátja volt: itt beérlelődik. A *panasz* korszerű szava, a kor elébe támoalgó, vagy büszkén oda vonuló kifejezés-lényszerűsége volt ez a panasz, s más, mint amilyen a Kalkáé. Itt is öngúnyba oltódik, de a stilizált „jajongás”: önerő, igen, mintha önálló kis létezőkkel telne be a színpad, a mindig-színpad. Nincsenek meg az ifjúság rekvizítumai, „de van, ó, én szegény, egy tizenkét méteres termem, antik bútorokkal terhes, képektől, szőnyegektől dús, ehhez még egy ötméteres fürdőszobám is, és mi még? Zenélő levesestálam, mondjuk, csak épp hogy a tehetség állott ki belőlem. Elcserélném-e hát e termeket a régi konyhával? Ne sokat kérdezzék, mert odaszaladok.” Mindez: szakmai vallomásnak indult a drámáról. S amiért Füst Milán prózája oly élehető-emberi-társi képződmény: hogy, függetlenül formátumunktól, ornátusunktól vagy hiányától, életkorunktól s egyéb kor-elemekről, „ugyanígy” botladozunk, s rohannánk, s tudjuk, jobb ha maradunk békén. A panasz és a „jajongás” tehát nem válik terhessé, a stilizált „jelleg” majdnem-túltengése oly részleteket ad, amelyekhez mint a most-már-magunk-alapelemeihez ragaszkodunk, mert legalább szó-érvényű segítségünkre vannak. Viszonyítási rendszert jelentenek, s ebből valókat a mi irodalmunk is kellően adott, legalább nekünk itt.

Vagy nézzük ezt az 1955-ben keletkezett kis összefoglalót: *Önvallomás a pálya végén*. Mind az ily írásokat úgy kezdjük lassan egybenézni, ha egy itt ekképp véglegessé vált kötetet, egy pálya foglatatát tekintjük, hogy abban reménykedünk: még mindig akad valami „létfontos”, létfontos-és-közvetlen, lehetőleg kevésbé áttételes, ami elkerülte figyelmünket, s amiből az életünkre mintegy azonnali utaláshoz, tanácsos utasításhoz jutunk. Igényünk az ilyen lényközeli szó, ami nem kitalált történet, nem taglalásos tárgyfeldolgozás — bármi izgalmasak legyenek is az öngyilkosságról, a személyiségről, a szexualitásról írott Füst Milán-munkák, mégis: ahol „csak az van”, hogy vele hogyan is volt ez és hogyan az, és mit gondolt, mit sírna vissza stb., lám, ezek azok a helyek, amelyekkel azonnal tudunk valamit kezdeni. Az a „lektúr” megváltása; de ugyanabból a matériából van, mint a szó, szó, szó s betű, betű, betű purgatóriuma. Mennyei séták ezek, és minket ehhez hozzászoktattak: Kosztolányi, Ottlik, még némelyek, kik nem restellték a — nyilván nagy — kérdések helyett vagy mellett „mindössze” azt írni, ami egy-éppen-volt alkonyat, időszak, lábadozás, gyerekkori fény a betegágy körül, anyánk arca, írói nagyakaratunk és beszorítottágaink remek mulatsága egy-egy villám fényében, mely mégis „szelíd esti tűz”. Vegyük észre, Füst Milán épp e jelzettekkel, jegyzetekkel, szubjektivitásokkal az az író, aki legfontosabbjaink vonulatában — már ha efféle „vonulatokat” egyáltalán gondolni kell — a leginkább élehetően van ott. És mi egyebet akarnánk az élethez oly közel került, annyira az élet által bíralt, oly megszenvedtetett irodalomtól, ha nem ezt: lehessen elég csak úgy, mint „az élet”, vagyis az egyformaságok, a ránkhalmozódások, unalmak és kínlódások közepette villanjon elő belőle oly mennyiségű azonnali-használható... igen, Szép Ernő, Kosztolányi, Füst Milán, Ottlik, e

korántsem szobalakók, egyáltalán nem esztétai hajlandók, a mindennapiasság utcajárói, terepszemlézői, naplóírói. S ekképp kell értenünk Füst Milán felkiáltását ennek az önvallomásnak az elején: „Írói pályám az improvizáció pályája... Nekem sohase voltak terveim. Én akkor írtam, ha jószerencse megszallt, ha felmerült bennem egy-egy olyan hang vagy szó, amelyre azt mondhattam: — Ezt most leírom, a többit pedig meglátjuk. Más szóval: úgy látszik, én mindig is a szervezetemre bíztam, hogy az beszéljen helyettem, s mihelyt az megszólalt, akkor már áradt is, alig győztem az írást, mert mintha diktandóra tenném...” Olvassuk-e légszer e sorokat, vagy hát: olvasunk légszer ilyesmit? Füst Milán korántsem önző szerző, ő meghagyja ezeket a mellékbejáratokat és -kijáratokat, a megközelítésnek e folyosóit, ahol, hamarosan rájövünk, nem is elsődleg a főművek osztály-főosztály-csoport-alcsoport ajtói nyílnak, hanem el lehet álldogálni egy-egy falifülkében ablaknál, vagy váratlan terem-félébe érünk, s mintha még az ő ilybéli fájdalom és felnyűszítése is a magunk oly rég elvesztett, másokkal megőrizni nem bírt drága hangjait idéznék, s a terek mind azokra a helyekre volnának legalább utalások, ahol oly igen ott volnánk ma is alkalmasint. Füst Milán kisebb prózai írásai megmaradtak mindegyre-frissen ily alkalmainknak.

Aztán mennyire tudatosan elemzi magát, sőt dolga-tevéseinek módját, jellegét, esélyét — ne feledjük ezt sem! Valami szent módon csal elő mindekképp mosolyt, s igazán üdvönkre. Elragad minket, hogy az esztétikai szakmunkától ne riadjunk, s ő, mi ez, mennyire szakjellegű? — az „esztétikai elfogultságról” már szoltunk az imént, erről a városjáróról, bármily könyvtárszobás is látszatra az élet —, mely igen angyal, hogy Hamletet idézzük, az embernek ez a mindig magát roncsoló formája, ahogy a közvetlen haszon tiszta naivitása helyett, mint annyiszor látjuk e jegyzetekben, a megfoghatatlan után veti magát, s mintegy gúnyt űz magából is, hogy íme, ennyire lomposan, komótosan teszi ezt, gúzsba kötözötte, hogy aztán hirtelen a mi magunk összes nevetséges igyekezetét tárja fel színész-gesztusával: a hősiesség — József Attilától tudjuk — *nem muszáj gesztusával*, s ő maga, érzi ezt, azért joggal Mesterünk! S erre ő igényt is tart egy kicsit... nem is kicsit...

1934-ben vallomást írt naplójegyzeteiről — s figyeljük csak, mintegy negyvenhat évesen beszél így: „Minél idősebb az ember, annál egységesebb színfoltta olvad szemei előtt elmúlt életének egykori tarkasága. Ha most visszanezék: az alkonyulat távlatából” (!) „már-már olybá tűnik némely pillanatban egész életem, mintha egyből se lettem volna, egyebet se tettem volna, mint hogy éjjel az íróasztal előtt görnyedtem, s a naplómát írtam.” A naplóíró tapasztalatátadása következik akkor, s egyáltalán nem apoteózis. Füst Milán bölcsen érezte meg, hogy a stilizáció az elfogadtatás nagy alapeszköze. Valamilyené kell tennünk magunkat; mert az épp-születő-mindenkori-szellemi-pílanatunkban, csupán abban, mintha jellegtelenek volnánk, vagyis a legigazabb visongás ama bizonyos színpadi zsákból nem érvényesül, oda színész kell, kit vállán cipel a zsák hordozója. Önmaga színésze így volt ő; de véghez vitte a csudálatos bravúrt, hogy a zsákból is majdnem mindig maga szól.

Mit mond itt éppen erről — hiszen ő ihletett minket e futamra: „Mihelyt késtem” (napló) „feljegyzéssel, idegenné lett előttem az, ami még az imént érzésem szerint sajátom volt, amivel pillanatok előtt még egészen azonos voltam”. Füst Milán és Szép Ernő volt e tárgyban a mi százados nagyjaink közül a közeli múltban a legérzékenyebb! Az önelemzésnek mestere úgy, hogy

épp a tárgy-határ megtartásával, minden kultémai amatőrizmust kerülve ilyenkor, tudott általánosítható hasznút mondani. S ha az „alkotáslélektan” alaptételeit sűrölja is ez a megfigyelés-rész, a környezet, amiben előbukkan, merőben egyedivé teszi, és az egész írói munka, az emberiség való-közkincséhez képest, nem ilyesmi értékteremtés-e? Éppen a mindenkori „nagy fölfedezés” kerülése, a gyanakvás ily tárgyakban: a hitellel átélt, mások által esetleg épp túlságosa való-szervezettsége, „csekély mivolta” miatt lenézett, mellőzött stb. személyi tények elsődleg-helye! S mit mond erről a vallomás egyéb helyén: „Arra gondoltam: ha céltalan munkában telt is az életem... ami céltalan volt, mégsem lesz talán hiábavaló”. Így nézte az „élete... minden erejével” ösz-szegyűjtött „furcsa kincs”-et. Ami: pusztult is, van is most.

III.

Szabad-e azért hát megmaradnunk ennyi általánosnál, ahelyett, hogy sorolnánk — de ezt megteszik biztos mások! —, kiről és mi mindenekről írt? Vagy hogy csak úgy beszélünk most, mintha nem volna — épp az ő írásai révén — valami kialakult vagy módosult képzelésünk arról, hogy az ilyenféle működésnek mi az igazi haszna, eszményije stb.? Az irodalom megélőjének, e folyamat folymatosának nem lehet olyképp élményekhez jutnia, hogy mint aki „a világ nagy vasútait utazza be” rendre, szól... S nem lehet válaszunk sem efféle illúziókeltés. Az az emlékezés-esszé, palást-lengetős körülménylatolás-riposzt, a belső megvilágosodás-keresésnek ez a kivetítése, ami a Füst Milán-féle irodalmi főmű-melletti munkatermék és sora: elsődleg az idevillanásaival hat, nem a lexikonszerűségével, még csak avval se, hogy annak, aki írja, pillanatnyi vagy általános szemléletünk szerint „igaza” van-e. Az igazság órája vagy pillanata: a világnak ez a kegyetlen szabályzata és követelménye ugyanis épp mintha oldódhatna, terebélyesedhetne, válasz- és vitalehetőséghez jutna az ilyen tanulmánnyal, eszmélkedéssel. Hát akkor? Hogyan lenne viszaszorítható a mégis egy-villám-sújtotta megítélésbe? Ami itt fényjeleket ad: mint a szigetek sorfénye; hajózunk, tartunk valami sötétséggé-visszarejtett egykori céltól a pillanatnyi fényektől meg nem világosodó, alig hitt, netán szorongva vágyott, cél felé. S az esszé itt: maga a cél s az elhagyott hely, maga a fényjelsor, s mi magunk is az esszé vagyunk így; és ezt olvasóként sem feledhetjük.

Mert így akkor történetesen „a fiatal író”-ról van szó valahol, s róla halljuk, hogy „mikor ír, azt képzei, hogy amit leírt, oly könnyen érthető, még a gyermek sem értheti félre”. S ahogy munkájával elkészült, kezdődik csalódássorozata: mert az emberek ezt az evidenciát, bizony, nem annak veszik, „ami”. Ilyesmit olvasunk. De hát nem egy irodalmi életkorról szól ez. Hanem az egész dallamával egy ilyen mondatnak például — : „Rendesen az történik, hogy amit szeret benne, nem veszik észre, s amit nem nagyon szeret, épp azt esetleg magasztalják... s ez a fiatal írókat nagyon elkészeríti.” —, ezzel valami mást moccant meg bennünk Füst Milán, nem a fiatal írói érzékenységet, vagy a tőlünk alkalmasint távolabb eső csoportérdek védelmére kelni-készkedhetnénkünket; hanem az egész világ úrében felismerendő árvaságunkra emlékeztet. Ennyi történik csupán, s a konkrétumon, nem úgy, mint a napsikercikkek várnák, át is futunk; oly mindegy, szépet vagy epését írnak akkor

Kosztolányinak erről vagy arról a Kosztolányi-eleméről, s hogy Osvátról miként esik szó, kiről meg nem esik semmi említés — ez mindegy! És ha innen, vagyis nem a célt érők törekvései felől — rút szóval, im! —, nem a gyakorlati beidegzés szerint ízeletgetjük, amiben részünk van, akkor a gazdagság nem sejtett rétegei közt járhatunk máris. És azt látjuk, hogy néhány rettentő és csudás elfogultságát leszámítva, ez az író rettentő és csudás igazgató-tesztő képességgel is meg van áldva. Bocsánat, a „tevélegesség” elemét itt is mellőzzük gyorsan.

Eljutottunk ahhoz a kényelmes állásponthoz, melyről most tetszés szerint szolgálhatnánk saját kényelmünket az író dicsőségének ápolásával: emelgethetnénk ki a remeknél remekebb helyeket. Persze, valamennyire azért mégse tartóztassuk meg magunkat, ne egészen. Amit Kosztolányiról ír, például — s mindjárt itt a mentésünk: *példák* ezek, valóságosan, arra, sebészta-nyelv-részletként, hogy miként is kell pályatársakat műteni, boncolni stb., mert itt azért a kiló hús, ideg és csont még amúgyabbul nem mérhető csupán a súlyok mértéke szerint! —, megüt újra, tallózva is ez a pár mondat, melyre, most látom, emlékeztem már az idegeim mélyén, továbbmeséltem, mint olvasmányélményt, s ekképp szól: „Hosszú barátságunk alatt egyszer sem volt alkalmam olyasmire figyelmem” — gyors közbevetés: köztudott pozíciója, az tehát, hogy érvényesülhetése nem volt Ady—Babits—Kosztolányi jellegű, Füst Milánt, „élethasznú megfigyelővé” tette, tréfásan szólva: veszélyes megfigyelővé, kíméletlenül tárgyilagossá; szerencsére épp az elfogultságai, más dolgokban, s evvel párban a nagy igazságkereséskényszersége, megóvta őt is attól, amit Kosztolányinál, hibát, dicséretesen, nem talált! de folytassuk — „hogy önzése akárcsak a durvaságig is túlságba ragadta volna másokkal szemben, pedig sok-sok éjszakát töltöttünk el együtt, s volt alkalmam oly lelkiállapotban is látnom őt, mikor ki volt kelve magából, mikor levetett magáról minden tartózkodást... s bizony mondom, ritka dolog az, hogy valakinek ilyen indulatában se csússzon ki a száján egy-egy olyan szó, amely gyanússá teheti eddigi magatartását...” Észevevesszük? Mennyi buktatót jelöl! Hogy nála, Füst Milánnál, hányféleképpen el lehet csúszni, fel lehet borulni, ki lehet fordíttatni nagy műgonddal megformált valókból — s hogy ily szempontok is vannak, irodalomban: mint egész-addigi-magatartás-gyanússá-válása. Persze, meg ne ijedjünk, nincs azért mégse minden ily szigorúságosan, ez már az esszé szent törvényei szerinti valóság. S Füst Milán ezt az ónatatlan angyal-határsáv-járást végzi úgy, hogy minden elképzelhető térsértésre felhívja figyelmünket, gesztikulál is, mégis, a végeredmény hibátlan eleganciájával ér utacs-kájának végére, legföljebb az a miénk, hogy még így se látuk ezt a produkciót. De az újdonság nem kuriózum, ha nem egyetlen recept is — vagy sem. Mondatunk talán hű volt Hozzá, s akkor gyorsan fűzzük ide, ami a Kosztolányiról írt részletben még mellbeütőbb: „O nem volt kitartó lélek”, foglalja össze bekezdése végén, s mily kíméletlen a szempontjaival, mily alkotólagos e kíméletlenséggel, mily nagyon művész-társ és hódoló evvel az alkotólagossággal! — szerves tehát, a már kilobbant, már nem szerves élet tisztelőtére! — „sem erős, ennek jelét is adta, arra sem volt hajlama, hogy magáévá tegye mások ügyét, mindezt bebizonyították az évtizedek, a szemértékén, ösztönös mértéktartásán, egyszóval: végeredményében mégiscsak rokonszenves emberi mivoltán azonban folt nem esett, még élete válságos perceiben se, soha.” Ūristen, gondoljuk: mi minden sürűlt azért e mondatba!

S mégis megmarad folttalan mondatnak, válságos fordulataival, szóhalmozásaikor is. Megmarad benne az éles-fény-részvét, amit épp Kosztolányi kért.

Vagy Somlyó Zoltánról miket ír! Nem is merem kiemelve idézni; ahhoz az az egész esszé kell; most csak a legjobbakat szemlélhetem ide, s mire mutat ez: olyan közegben, köztudat-világban, ahol nincs igazi teljesség, túl sok a dicséret! Hiányzik az élet-esszé egész mivolta, nem lehet hát igazi műtétetekig jutni, marad a gyógyszererezgetés stb., fürdőorvosi kedvesség. Hát ezt Füst Milán nem ismerte. Vagy móka-hatásig volt elfogult, áhítatos... volt, hát volt, ettől volt evvel is egész! Ő az egész-jelleget tudta csak keresni, bármi furcsák voltak is közben a „mozdulatai”, mint mondtuk, s mint ezt túl sokat is mondják. Az egész-módot, a magáét, ime, elérte. Somlyó Zoltánról is ezt jegyezzük meg végül, tőle: hogy nem vigyáztak rá eléggé, nem vették kellően észre stb. S talán nem lett volna másképp a megvalósult hibátlanság-százalék a Somlyó Zoltán életművében úgy sem; de a zsenialitás-százalék boldogsága jobban kijutott volna neki. Am nem volt-e boldogtalanul boldog ő így is, kérdezi érdeemben az emlékezés; s akkor miért kellett volna bárki más üdvképletéhez hasonlítaniok a sorsszövőknek, mikor azokat a szoknyákat a szemére borogatták?! A legszebb sorokat, szakaszokat emelinti ki Füst Milán e nagyszerű költőtől; más kérdés, hogy Kosztolányi a nagy New York-versben örökké hozzánk-hasonlított, szívünk részévé tett egy képet, képlehetőséget — mindjárt idézzük —, és Füst Milánnak nem adatott meg, hogy egyetlen mű-részével is úgy legyen „szép”, végleges, paradigmaszerű, mint gyakran azok a költők, kik ezzel is áldva vannak, de ég-felhője-amorf formájukat sem veszítik. Idézzem-e még mindig azt a „Barátaimról...” kezdetű passzust? A kávéházban ülő Somlyó Zoltán festő-legnagyobbak színhatásával „történt” örök-megelevenítését? Vagy azt mondjam: a „gonoszkodásban” Szép Ernő akkor semeddig se ment el, jóllehet ugyanolyan komiszságokat tárt fel a komisz világról, csak nem komiszan, inkább a pusztulás tünemény-mivoltát el- és felismerve, s nem törekedvén elismertetésére. Füst Milán nagyon is tanár volt! Hű volt evvel önmagához; ő úgy tudott lemondó lenni is csak, hogy az elismertetés — akár mások dolgának elismertetése — alapkövetelménye maradt, s rosszkedvét nem *palástolta*, hogy a tanuló-világ elméjében úgyse kerül rendes helyére semmi, s ez fájdalmas. Bár: nagyobb bajok is vannak. Látható tehát, hogy ez neki olyképp volt íróalkati sajátja, mint Kosztolányinak, Szép Ernőnek stb. a maguk más-vonása; és semmiféle értékítélet nem adódik ebből, életünk más, kevésbé meghitt pillanataiban, kevésbé segély-igényes pusztulásóráin élhetünk együtt Füst Milán életművének e tanulmány-jellegével; amikor elsősegélyre van szükségünk, ő a leginkább az élénkítő keserű ital, a fanyar tea szerepét tudja betölteni, vagy rá bízhatjuk, igazgassa, akikben szívünk, segítőkben, megbízik. Ő valami módon evvel a Nagy Lajos-szabású írók „kabátját” hordta, ha más anyagból is, oly köpenyt. Bár bukkanna elő még több — egyáltalán valami! — követés mindkettejükből! Bár látnók a Füst Milán-féle taláros szigort, alatta a lényeges-ember, a nagyszabású benső-világ kiszolgáltatottságát, érezhetnénk azt a harcot, ami e kettő között már csak a megszólalás előtt is folyik, s amitől az egyáltalán nem behízeglő végeredmény oly hibátlan etikájú. Meg aztán?! Mindezt azért merészelem elmondani, mert ha megszámlolnám: Füst Milán lenne az, aki egyetlen kötetben a legtöbbször merte elsírni magát; Szép Ernő és... ne említsünk még, íróillemből, „valakit”, messze mögötte jön. S a sírás nagy össze-

tettsége van Füst Milánnál — és az összetevők közt azt a legfontosabb, hogy a dolog ott az írás műfaja és helyi érték kívánalma szerint pontosan a kifejezés-
-ügy.

Nagy Lajosról volt szó. Hát hadd idézzük akkor ezt: ahogy Nagy Lajos — nem tréfa: az egyik legnagyobb magyar novellista! csak a visszafogottságát, a nagy tehetetlenségi nyomatékát, a nem-tud-mást-mint-jét nem bírja ez a mi túl tolarenciakövetelő, s ebben nem toleráns, felfogásunk megemésztieni — azt mondta: „Fölfedeztek benneteket, tehát most már biztos lehetsz, hogy nem halsz éhen.” S akkor ezt mondja Füst Milán: „Kiderült, hogy az éhenhalás volt élete réme.” S most nem sírás jön — nem e forma a lényeg! —, de a dantei, shakespeare-i átélésképeség s kendőzetlen kifejezése, amire Füst Milán az indulat vonulatából és a látomás kegyelméből, az önelvesztés önmegőrző képességéből fakadóan, képes volt —, hanem: „Azt hittem, megfordul velem a világ. Miféle téboly szele forog itt? Hát ő is az éhenhalástól fél?” Mármint most épp Cholnoky Viktorral van szó. S ahogy ő, Füst Milán, fiatal íróként — ! —, Nagy Lajoshoz ment igazságtételre: éhenhalhat-e tehetséges ember e hazában stb. Aki egyszer azt kérdezte tőle a kávéházban: „Ma lettem harmincéves. Mi lesz velem?” S ahogy „megint szálltak az évek”, egy nap megint: „Épp ma lettem negyvenéves. Mi lesz velem?” S amit Tóth Árpád búcsúztatására ír Füst Milán, ez oly más költő legszebb epitáfiumául talán az olyan, hogy Nagy Lajos tárgyától egyáltalán nincs messze. Attól, ahogy „világ-sor-szociális érzék” munkálván az írók ily legjavában, róluk ekképp lehet s kell is tanárság!, felvilágosítást remélhetve, szólni, íme, így a Tóth Árpád emlék-levélsorok: „Úgy halt meg, ahogy a madár leesik az ágról. S egykori nagy keserűségei, fájó szíve — mindez oly túlméretezett valaminek tűnik ma már nekem az elmúlás egyszerűségének fényében, a megsemmisülés természetes fényében, hogy fontoskodással vádolom ma már, aki embervoltunk nagyobb jelentőségének érzését vagy követelményét belénk oltotta.” És semmi lefokozás, semmi hőstelenítés. Csak szólás, megszólalás; és persze, hogy nagyobb jelentőség! Csak hát azt e pillanatban így lehetett csupán mondani.

Végezetül, hogy az olvasó türelmével vissza ne éljünk, de valami összetettséget még példázzunk: itt ez a részlet Osvátról... Füst Milánnak igazán „nagy szentje” volt Osvát Ernő. S ezt írta róla — mivel Osvát nem úgy védtelen, mint Somlyó Zoltán, mint bárki igaz-nagy költő, ezt a részletet bátran idézni merem: „... nincs oly emberi szépség, se szó, se cselekedet, amely ne... a titkos fényforrásból: ne a hiúságból venné ragyogását. Ám ha valaki annyira gyűlöli önnön hiúságát, vagy talán még hiúbb, mint ami elviselhető...” — „Ismétlem: nagyra volt hivatva, de amire hivatva volt, magára szabott nagy, filozófiai és egyéb feladatait el kellett odáznia — menekülést kellett keresnie a szörnyű tehertől, amelyet részben rendkívüli képességei, részben elviselhetetlen becsvágya, vagyis önmagával szemben való gyötrő igényei mértek ki rá.” S ennek folytatása: „Ezenfelül... izzó és mohó szíve sem jól tűrte azt az aszkézist, amelyet szellemi pályája tőle megkövetelt.” Hogyan olvasunk ily szavakat? Nem szökik-e könny a szemünkbe, mert oly igen oly sokunkról szólónak érezhetjük mind ezt — ha még van annyi őszinteség bennünk, hogy bevalljunk effélét, hogy önmagunk legalább kétféle, Aljosa-szerű és Dmitrij-szerű lényösszetételét bevalljuk. Hol van az, amit Osvát dicséretére ír Füst Milán, hogy t. i. „mi az életteljes, kedves, bensőséges irodalmi életünket neki köszönhetjük...”? Mi marad, mik maradnak? A vadul harcoló kom-

ponensek, bennünk, vagy az önvád, a tulajdon „bűneink” oly magunkkal összenővesztett hurcolása, amiről Szép Ernő ír, hogy „magadra eszmélsz / Ki is vagy és mit műveltél magaddal... Hogy ez te vagy s együtt maradsz magaddal / Egész nap és álmodban éjszaka / S a föld alatt a sírban összezárva”. Hogy ez valamivel könnyebb legyen — mármint a síron inneni rész! —, nemcsak a művészetnek élő ember elemi igénye, hogy mondjon hozzá valamit mások könnyítésére, önmaga láttatására, nemcsak nekünk, a pálya vakságába odaszántaknak éltetőnk s mentőnk, hogy ily depók vannak, de a közös sodrat is lehetséges, a külszemlélőé és az „elveszetté”, s Füst Milán „elméleti emlékezőprózája” ezt még e kategóriáknak túlján is adja, egyre.

